

De curtis Angeren

Inleiding

Nadat St. Bonifatius in de vroege middeleeuwen een belangrijke stempel op de kerstening had gedrukt, werd de rol van de geestelijkheid steeds groter. Het Bisdom Utrecht heeft daarin een belangrijke rol gespeeld. Niet alleen vanuit geloofsoogpunt, maar zeker ook als het gaat om bestuur en bezitvorming. Binnen de geestelijkheid tekenden zich namelijk twee hoofdrichtingen af: zij die een strenge en vrome levenswijze, met onthouding van alle aardse genoegens en het beschouwen van Gods woord als levensdoel zagen en zij die een actieve betrokkenheid bij de wereld nastreefden. Deze laatstgenoemde categorie waren de kanunniken (clerici canonici of canonici), zij die geen regelverplichting kenden en slechts gehouden waren aan de algemeen geldende kerkelijke wetten. Zij vormden het middeleeuwse kapittelwezen¹. Het merendeel van de oudere kapittels kan worden betiteld als bisschoppelijke kapittels: kapittels gesticht door de bisschop of verbonden aan een kerk die op enig moment aan de bisschop werd geschonken. Daarnaast vinden we ook niet-bisschoppelijke kapittels: gemeenschappen van kanunniken verbonden aan een koninklijke of adellijke eigenkerk. In dit verband wordt doorgaans van rijkskapittels of van landsheerlijke c.q. heerlijke kapittels gesproken. Een speciale categorie vormen de kapittels ondergeschikt aan een andere klooster- of kapittelinstelling, de zogenaamde filiaalkapittels (ook wel cellae of proosdijen).

Als ruimtelijk kader voor het onderzoek, waaraan de hier gepresenteerde gegevens zijn ontleend, is gekozen voor het middeleeuwse bisdom Utrecht, dat wil zeggen: het bisdom zoals dat heeft gefunctioneerd vanaf de achtste eeuw tot de herindeling van de bisdommen in 1559. De grenzen van het bisdom vielen in die tijd min of meer samen met die van het huidige Nederland boven de grote rivieren, met toevoeging van het Bentheim en de omgeving van Elten en Emmerik. In de tijd strekt het onderzoek zich uit over een periode van ruim vijfhonderd jaar.

Het lag voor de hand de wijding van Willibrord tot aartsbisschop van de Friezen en zijn komst naar Utrecht in 695, achteraf gezien het begin van het latere bisdom Utrecht, in het onderzoek als vertrekpunt te kiezen. Hier ligt tevens de ontstaansdatum van de oudste instelling binnen dit onderzoek, Willibrords missieklooster in Utrecht, dat zich later zou ontwikkelen tot kathedraalkapittel van het bisdom.

Met de kerstening van het platteland werd het (fysiek) steeds moeilijker realiseerbaar om binnen de traditionele organisatie van de clerus als stadsclerus te functioneren. In de praktijk bleek het voor veel priesters en diakenen die bij deze landelijke kerken met de uitoefening van pastorale taken werden belast, niet meer mogelijk om aan hun verplichtingen in de civitas, zoals het bijwonen van de kathedrale mis op hoogtijdagen en de viering van het koorgebed, te blijven voldoen.

Dit leidde ertoe dat deze kerken tot zelfstandige parochiekerken werden verheven, waarvan de goederenadministratie op plaatselijk niveau werd geregeld. Wel bleven zij ondergeschikt aan het gezag van de bisschop.

Inzoomen op Gendt

Wellicht mag de oorspronkelijk aan St.-Maarten gewijde kerk van Gendt als cella van een rijksabdij worden beschouwd. Deze in 800 aan de rijksabdij Lorsch geschonken kerk lijkt zich al in de eerste helft van de negende eeuw te hebben ontwikkeld tot een cella of proosdij van Lorsch. In Gendt lijkt sprake te zijn geweest van Karolingisch koningsgoed. Tussen 797 en 860 kwam dit domein door een reeks van schenkingen geheel in handen van de abdij en groeide Gendt uit tot de centrale curtis voor een groot aantal andere abdijschikdommen in de Betuwe, Hamaland en op de Veluwe.

Vrij uniek binnen de grenzen van het bisdom Utrecht (verder worden in het onderzoek alleen Leeuwarden en mogelijk Medemblik als andere voorbeelden genoemd) was kennelijk dat kerken werden geleid door een convent van gemeenschappelijk levende geestelijken, een 'congregatio'.

¹ Een kapittel is een geestelijke gemeenschap of bestuurscollege. Meestal betreft het een gemeenschap van katholieke of anglicaanse geestelijken, verbonden aan een kathedraal, kapittelkerk of klooster.

Al in het eerste kwart van de negende eeuw werd vanuit de kerk bij deze curtis² ook een filiaalkerk in het nabijgelegen Angeren bediend. Vanaf ca. 835 stond het collegiale bestuur van de kerk van Gendt onder leiding van de voormalige bibliothecaris van de Akense palts Gerward. Al in 814/815³ had deze toen als clericus betitelde Gerward, vermoedelijk afkomstig uit een vooraanstaande Frankische familie uit Hamaland of de Betuwe, de abdij van Lorsch met enkele goederen in Gendt en op de Veluwe bedacht.

In Gendt beschikte hij over een uitgebreide boekenverzameling, die later bij de abdijsbibliotheek van Lorsch werd gevoegd. Over het lot van de kerk van Gendt na zijn dood (kort na 860) is weinig bekend. De opmerkelijke omvang van de tufstenen kruisbasiliek (twaalfde eeuw?) die in 1960 bij de restauratie van de nog bestaande gotische kerk werd blootgelegd, wijst erop dat deze kerk ook later in de Middeleeuwen iets van zijn bijzondere karakter lijkt te hebben behouden⁴.

Een hele tijd later...

Voorts wordt in het onderzoek gewezen op de curtes van Wadenoijen, Afferden en Loen (Loenen in de Betuwe?), die in het Liber camerae (ca. 1200) samen met nog vijf andere worden genoemd als de domeinhoven die de vaste uitkeringen van de (Utrechtse) dom-kanunniken verzorgden.⁵

Bronnen:

[https://nl.wikipedia.org/wiki/Curtis_\(plaats\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Curtis_(plaats))

van Vliet, K. (2002). *In kringen van Kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* met name blz. 119 en 241

http://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/5_Gerward_van_Gendt

<http://radboud.academia.edu/JohanOosterman>

² Een curtis was vroeger een aanduiding voor een plaats die geen stad genoemd kon worden. De betekenissen zijn nogal wisselend in oude beschrijvingen en gaan van een vlek of dorp, een aantal huizen of hoeven tot slechts één enkele hoeve.

Volgens de Middeleeuwse geschiedschrijver Herman van Doornik[1] kunnen vier huizen of hoeven ten onrechte een curtis genoemd worden. Andere bronnen gebruiken curtis voor een gehucht dat bij een aanzienlijke landhoeve of heerlijkheid behoorde. De Nederlandse predikant Menso Alting verklaart het woord curtis door Ville questoria, of in het Nederduits Renthof of Renterij[2].

Referenties

[1] ↑ Hermannus Tornacensis, *Restauratio sancti Martini Tornacensis* hfst. 71

[2] ↑ Menso Alting, *Germania Inferior Deel II* blz 12

³ Is het toeval dat dit jaartal overeenstemt met het jaartal in het document waarin 'Angrina' voor het eerst wordt genoemd? Met andere woorden: was Gerward de schrijver die het bestaan van Angeren als eerste op papier heeft vastgelegd?

⁴ In 1229 werd de kerk van Gendt samen *met de appendix in Angeren* door Lorsch verkocht aan de graaf van Gelre (OBGZ nr. 521), die beide kerken in 1255 aan het klooster Gravendaal te Goch schonk (OGZ-5, nr. 1255.06.300 (na 1255.06.00)).

⁵ Ed. Muller Fzn. 1903, 31. Behalve de curtes uit de drie genoemde plaatsen worden hier nog vijf andere genoemd,, t.w. die van: Doorn, Cothen, Amerongen, Hees (Knifhese) bij Emmerik *en Angeren*. Daarvan zijn de eerste vier zonder twijfel afkomstig uit het bisdomsgoed van de Utrechtse kerk. Voor Doorn, Cothen en Amerongen zie: Dekker 1983,39 e.v. Voor Kniphees: ed. Muller Fzn. 1904. *Over de herkomst van de curtis in Angeren zijn geen gegevens bekend.*